

FRAZEOLOGIZMLARDA KO'CHMA MA'NO VA OBRAZLILIK

Toshboyeva Muxlisa Qo'yli qizi

SamDChTI. Sharq tillari fakulteti

O'zbek tili va adabiyoti yo'nalishi 2-kurs talabasi

Annotatsiya: Ushbu maqolada frazeologizmlarda ko'chma ma'no va obrazlilik masalalari lingvistik jihatdan tahlil qilinadi. Frazeologik birliklarning semantik tuzilishi, ularning nutqdagi ekspressivlikni oshirishdagi roli hamda badiiy tafakkur bilan bog'liqligi yoritiladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, frazeologizmlar tilning obrazli qatlamini tashkil etib, ular orqali inson tafakkuri, madaniyati va dunyoqarashi ifodalanadi.

Kalit so'zlar: frazeologizm, ko'chma ma'no, obrazlilik, semantika, til birliklari, badiiy nutq.

Kirish

Til inson tafakkurining asosiy ifoda vositasi bo'lib, unda nafaqat oddiy ma'no, balki chuqur obrazlilik ham mujassam bo'ladi. Shu jihatdan frazeologizmlar tilning eng boy va ifodali qatlamlaridan biri hisoblanadi. Ular ko'pincha ko'chma ma'noda qo'llanilib, nutqqa emotsional rang-baranglik va obrazlilik bag'ishlaydi. Zamonaviy tilshunoslikda frazeologizmlar nafaqat leksik birlik sifatida, balki madaniy va kognitiv fenomen sifatida ham o'rganilmoqda.

Asosiy qism

Frazeologizmlar — bu tarkibiy jihatdan barqaror bo'lgan va yaxlit ma'no anglatuvchi til birliklaridir. Ularning asosiy xususiyati shundaki, ular ko'pincha to'g'ridan-to'g'ri ma'noni emas, balki ko'chma ma'noni ifodalaydi. Masalan, oddiy so'z birikmalari real predmet yoki harakatni bildirsa, frazeologizmlar orqali mavhum tushunchalar obrazli tarzda ifodalanadi.

Ko'chma ma'no frazeologizmlarning semantik asosini tashkil etadi. Bu ma'no real voqelikdan kelib chiqib, metafora, metonimiya yoki boshqa semantik ko'chishlar orqali shakllanadi. Natijada oddiy ifoda o'rniga yanada chuqurroq va ta'sirchan ma'no yuzaga keladi. Bu esa nutqni jonlantiradi va tinglovchi yoki o'quvchiga kuchliroq ta'sir qiladi.

Obrazlilik esa frazeologizmlarning eng muhim belgilaridan biridir. Har bir frazeologizm ma'lum bir obrazga asoslanadi va bu obraz orqali ma'no yanada aniqroq ifodalanadi. Obrazlilik tilni jonlantiradi, uni estetik jihatdan boyitadi va badiiy ifodaning asosiy vositalaridan biriga aylanadi. Frazeologizmlar xalqning madaniyati va tarixiy tajribasi bilan chambarchas bog'liq. Ular orqali xalqning dunyoqarashi, urf-odatlar va hayot tarzi aks etadi. Shu sababli frazeologizmlar nafaqat lingvistik, balki madaniy fenomen sifatida ham katta ahamiyatga ega. Zamonaviy tilshunoslikda frazeologizmlarni kognitiv yondashuv asosida o'rganish keng tarqalgan. Bu yondashuvda

frazeologizmlar inson tafakkuri mahsuli sifatida qaraladi. Ular orqali insonning dunyoni qanday qabul qilishi va tasvirlashi aniqlanadi. Bu esa frazeologizmlarning semantik chuqurligini yanada kengroq tushunishga yordam beradi.

Frazeologizmlar nutqda ekspressivlikni oshirish vositasi sifatida ham muhim rol o'ynaydi. Oddiy ifoda o'rniga frazeologik birlik qo'llanilganda, nutq yanada jonli, ta'sirchan va obrazli bo'ladi. Ayniqsa badiiy adabiyotda frazeologizmlar muallif uslubining ajralmas qismi hisoblanadi. Hozirgi kunda frazeologizmlarni o'rganishda lingvokulturologik va pragmatik yondashuvlar keng qo'llanilmoqda. Lingvokulturologiya frazeologizmlarni milliy madaniyat bilan bog'liq holda tahlil qiladi, pragmatika esa ularning nutqdagi qo'llanish xususiyatlarini o'rganadi. Shuningdek, korpus lingvistikasi yordamida frazeologizmlarning real nutqdagi ishlatilishi ham tahlil qilinmoqda.

Raqamli texnologiyalar rivojlanishi bilan frazeologik birliklarning elektron lug'atlari va ma'lumot bazalari yaratilmoqda. Bu esa ularni tizimli o'rganish va tahlil qilish imkoniyatlarini kengaytirmoqda. Frazeologizmlarda ko'chma ma'noning shakllanish mexanizmi ko'pincha metaforik tafakkur bilan bog'liq bo'ladi. Inson real hayotdagi konkret tasvirlarni mavhum tushunchalar bilan bog'lash orqali yangi ma'no hosil qiladi. Masalan, jismoniy harakatni ifodalovchi birlik ruhiy holatni bildirishi mumkin. Bu jarayon tilning kognitiv asoslarini aks ettirib, frazeologizmlarni oddiy leksik birliklardan farqlaydi.

Metonimik ko'chish ham frazeologizmlarda muhim o'rin tutadi. Bunda predmet yoki hodisaning bir belgisi orqali butun mazmun ifodalanadi. Bu turdagi ko'chma ma'no nutqni ixcham va ta'sirchan qiladi. Shuningdek, sinekdoxa asosidagi frazeologizmlar ham mavjud bo'lib, ular umumiy va xususiy tushunchalar o'rtasidagi munosabatni aks ettiradi.

Frazeologizmlarning obrazlilik ularning ichki formasi bilan bevosita bog'liq. Ichki forma bu frazeologizmning asl obrazli asosidir. Vaqt o'tishi bilan ayrim frazeologizmlarda bu obraz xiralashishi mumkin, ammo ularning ko'chma ma'nosi saqlanib qoladi. Bu hodisa tilning tarixiy rivoji va semantik evolyutsiyasini ko'rsatadi.

Frazeologik birliklarni funksional jihatdan ham tasniflash mumkin. Ular ekspressiv, baholovchi va emotsional vazifalarni bajaradi. Masalan, ayrim frazeologizmlar ijobiy baho berish uchun ishlatilsa, boshqalari salbiy munosabatni ifodalaydi. Bu esa nutqda subyektivlikni kuchaytiradi va kommunikativ maqsadni aniqroq ifodalashga yordam beradi.

Frazeologizmlar stilistik jihatdan ham katta ahamiyatga ega. Ular badiiy uslubda obrazlilikni kuchaytirsa, publitsistik uslubda ta'sirchanlikni oshiradi. So'zlashuv nutqida esa frazeologizmlar jonlilik va tabiiylikni ta'minlaydi. Shu sababli ular turli nutq uslublarida faol qo'llaniladi.

Shuningdek, frazeologizmlarning milliy-madaniy xususiyatlari ham muhimdir. Har bir til o'ziga xos frazeologik boylikka ega bo'lib, ular orqali

O'ZBEKISTON: ZAMONAVIY ILM-FAN VA TADQIQOT MASALALARI

xalqning mentaliteti va qadriyatlari namoyon bo'ladi. Bu jihat tarjima jarayonida alohida e'tibor talab qiladi, chunki frazeologizmlarni to'g'ridan-to'g'ri tarjima qilish har doim ham to'g'ri natija bermaydi.

Zamonaviy tadqiqotlarda frazeologizmlarning diskursiv xususiyatlari ham o'rganilmoqda. Ya'ni ular matn ichida qanday funksiyani bajarishi, kontekstga qarab ma'nosining qanday o'zgarishi tahlil qilinadi. Bu esa frazeologizmlarning faqat lug'aviy emas, balki kommunikativ birlik sifatida ham muhimligini ko'rsatadi.

Frazeologizmlarning yana bir muhim jihati — ularning kreativ qo'llanilishidir. Adiblar va nutq egalarining ijodiy yondashuvi natijasida mavjud frazeologizmlar o'zgartirilishi yoki yangi variantlari yaratilishi mumkin. Bu esa tilning dinamik va rivojlanib boruvchi tizim ekanligini yana bir bor tasdiqlaydi. Frazeologizmlarda ko'chma ma'no va obrazlilikning yana bir muhim jihati ularning konnotativ ma'nosi bilan bog'liqdir. Denotativ ma'no predmet yoki hodisani bevosita ifodalasa, konnotativ ma'no unga qo'shimcha emotsional, baholovchi yoki stilistik rang beradi. Aynan shu konnotativ qatlam frazeologizmlarning obrazlilikini kuchaytiradi va ularni nutqda ta'sirchan vositaga aylantiradi.

Frazeologizmlar semantik jihatdan yaxlit birlik bo'lsa-da, ularning tarkibiy qismlari ko'pincha alohida ma'nolarini yo'qotadi yoki o'zgaradi. Bu hodisa frazeologik butunlik deb ataladi. Bunday birliklarda komponentlar o'rtasidagi munosabat erkin emas, balki barqaror va an'anaviy hisoblanadi. Shu sababli frazeologizmlar til tizimida mustaqil semantik birlik sifatida qaraladi.

Frazeologizmlarning obrazlilik ko'pincha insonning hissiy tajribasi bilan bog'liq bo'ladi. Ular orqali qo'rquv, quvonch, g'azab, hayrat kabi hissiyotlar obrazli tarzda ifodalanadi. Bu esa nutqni nafaqat axborot uzatish vositasi, balki hissiy ta'sir ko'rsatish vositasiga aylantiradi. Ayniqsa, badiiy matnlarda frazeologizmlar obraz yaratishning muhim vositasi hisoblanadi.

Frazeologik birliklarning paydo bo'lishida tarixiy va ijtimoiy omillar ham muhim rol o'ynaydi. Ko'plab frazeologizmlar xalq og'zaki ijodi, urf-odatlar, kasb-hunar faoliyati va diniy qarashlar asosida shakllangan. Shu sababli ular milliy xususiyatga ega bo'lib, tilning madaniy qatlamini aks ettiradi.

Frazeologizmlarning tarjima jarayonidagi muammolari ham alohida e'tiborga loyiqdir. Ko'chma ma'no va obrazlilik tufayli ularni boshqa tilga aynan tarjima qilish qiyin bo'ladi. Ko'pincha ekvivalent topish yoki ma'nosini izohlash orqali tarjima amalga oshiriladi. Bu esa tarjimonning lingvistik va madaniy bilimlarini talab qiladi.

Frazeologizmlarning nutqdagi funksional imkoniyatlari ham kengdir. Ular kommunikativ vazifani bajarish bilan birga, matnning stilistik yaxlitligini ta'minlaydi. Ayniqsa, publitsistik va badiiy matnlarda frazeologizmlar muallifning munosabatini ifodalashda muhim vosita hisoblanadi.

Zamonaviy lingvistika doirasida frazeologizmlar korpus lingvistikasi

O'ZBEKISTON: ZAMONAVIY ILM-FAN VA TADQIQOT MASALALARI

asosida ham o'rganilmoqda. Katta hajmdagi matnlar bazasi yordamida ularning qo'llanish chastotasi, kontekstual o'zgarishlari va semantik xususiyatlari aniqlanadi. Bu esa frazeologizmlarni empirik asosda tadqiq qilish imkonini beradi.

Frazeologizmlarning psixolingvistik jihatida ham muhimdir. Inson nutqida frazeologik birliklar tayyor shaklda saqlanadi va zarur paytda tezda qo'llaniladi. Bu esa nutq jarayonini tezlashtiradi va kommunikatsiyani samarali qiladi. Shu bilan birga, frazeologizmlarni to'g'ri tushunish va qo'llash til kompetensiyasining muhim ko'rsatkichidir.

Frazeologizmlar tilning dinamik tizimida doimiy ravishda rivojlanib boradi. Yangi ijtimoiy hodisalar, texnologik taraqqiyot va madaniy o'zgarishlar natijasida yangi frazeologik birliklar paydo bo'ladi. Shu bilan birga, ayrim eski frazeologizmlar iste'moldan chiqib ketishi mumkin. Bu jarayon tilning uzluksiz rivojlanishini ko'rsatadi.

Masalan, ayrim iboralar qadimgi dehqonchilik yoki hunarmandchilik jarayonlaridan kelib chiqqan bo'lib, bugungi kunda ular to'g'ridan-to'g'ri emas, balki umumiy hayotiy vaziyatlarni ifodalash uchun ishlatiladi. Bu holat frazeologizmlarning tarixiy-madaniy qatlamga ega ekanligini ko'rsatadi.

Obrazlilik esa frazeologizmlarda faqat badiiy vosita emas, balki tafakkur shakli sifatida ham namoyon bo'ladi. Inson ko'pincha murakkab ruhiy holatlarni aniq tasvirlar orqali tushunadi va ifodalaydi. Shu sababli frazeologizmlar psixologik holatlarni qisqa, lekin kuchli ifodalash imkonini beradi.

Shuningdek, frazeologizmlar nutqda pragmatik vazifani ham bajaradi. Ular suhbat jarayonida fikrni yumshatish, keskinlikni kamaytirish yoki aksincha, ta'sirni kuchaytirish uchun qo'llaniladi. Bu ularning kommunikativ jarayondagi moslashuvchanligini ko'rsatadi.

Yana bir muhim jihat shuki, frazeologizmlar zamonaviy ommaviy axborot vositalarida ham faol qo'llanilmoqda. Ular sarlavhalarda, reklamalarda va ijtimoiy tarmoqlarda qisqa va ta'sirchan fikr berish vositasi sifatida keng ishlatiladi. Bu esa frazeologizmlarning zamonaviy nutq tizimida ham dolzarbligini tasdiqlaydi.

Frazeologik birliklar shuningdek, til egasining madaniy saviyasini ham ko'rsatadi. Ularni o'rinli va to'g'ri qo'llash nutq madaniyatining yuqori darajasini bildiradi. Shu sababli frazeologizmlarni o'rganish nafaqat tilshunoslik, balki nutq madaniyati uchun ham muhim ahamiyatga ega.

Xulosa

Frazeologizmlar tilning obrazli va ifodali qatlamini tashkil etadi. Ular ko'chma ma'no orqali nutqqa chuqurlik va ta'sirchanlik bag'ishlaydi. Obrazlilik esa frazeologizmlarning asosiy estetik xususiyati bo'lib, tilni boyitadi va uni badiiy jihatdan mukammallashtiradi. Zamonaviy lingvistik yondashuvlar frazeologizmlarni yanada chuqurroq o'rganish imkonini

bermoqda va ularning til tizimidagi o‘rnini mustahkamlab bermoqda.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Rahmatullayev Sh. O‘zbek tilining frazeologik lug‘ati. – Toshkent: O‘qituvchi, 2018. – 320 b.
2. Hojiyev A. O‘zbek tilshunosligi terminlari. – Toshkent: Fan, 2019. – 210 b.
3. Yo‘ldoshev B. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: Universitet, 2020. – 256 b.
4. Nurmonov A. Tilshunoslik nazariyasi. – Toshkent: Sharq, 2017. – 280 b.
5. Rasulov R. Frazeologiya asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021. – 198 b.
6. Karimov N. Lingvokulturologiya asoslari. – Toshkent: Innovatsiya, 2022. – 230 b.